

El capitalisme reestructurat: l'era de la informació segons Manuel Castells

Joan Manuel Tresserras

La era de la información: economía, sociedad y cultura

I: La sociedad red (590 pp.)

II: El poder de la identidad (495 pp.)

III: Fin de milenio (446 pp)

1997-1998, Madrid, Alianza Editorial.

The information age: Economy, society and culture

I: The rise of the network society (556 pp.)

II: The power of identity (461 pp.)

III: End of millennium (418 pp.)

1996-1997-1998, Oxford, Blackwell.

Aquesta ambiciosa obra de Manuel Castells va aparèixer en anglès el 1996 i va rebre immediatament l'aval d'autoritat de figures de la sociologia com ara són Anthony Giddens, Alain Touraine o l'actual president del Brasil, Fernando Henrique Cardoso. En pocs mesos els treballs de Castells van constituir-se en un punt de referència imprescindible del gran debat que congrega les diverses branques del pensament social al voltant de l'hipotètic canvi de civilització que vivim. Aquest

canvi profund, expressat per la transformació de les formes de producció i de relació social, hauria estat propiciat per l'aplicació intensiva de les noves tecnologies, especialment les procedents dels camps de la informàtica i les telecomunicacions. La centralitat d'aquests temes en la reflexió de Castells i la seva capacitat per explorar amb un gran desplegament d'informació i de perspicàcia analítica la complexitat de manifestacions d'aquesta crisi de canvi han convertit *La era de la informació* en un clàssic d'aquesta fi de segle.

Després de la sacralització inicial de l'obra han anat emergint algunes veus crítiques. La moda Castells, que ha protagonitzat molts debats i que ha estat en la base de moltes idees suggestives formulades per intel·lectuals i polítics, ha provocat un doble fenomen ben curiós: mentre continua creixent el nombre de persones que el citen i l'elogien sense haver-lo llegit, també ha crescut el d'aquells que se'n serveixen sistemàticament, sense citar la procedència de les reflexions. Realment l'extensió de l'obra i el seu caràcter multidisciplinar converteixen la lectura atenta en un exercici exigent, que els uns decideixen estalviar-se i que els altres, després de l'esforç, procuren rendibilitzar.

La majoria de les crítiques han apuntat o bé a la insuficiència d'alguns apartats dedicats a avaluar la situació de països o de moviments socials concrets, o bé al caràcter massa caleidoscòpic i panoràmic del llibre. Els especialistes en alguna cosa han preferit la primera objecció, mentre que els «pensadors del pensament en general» han tendit a presentar Castells com un simple bon divulgador que ha tingut l'habilitat de compendiar, de manera brillant, fonts d'informació i camins d'anàlisi molt

diversos. Per aquesta mena de vies, passades les primeres devocions, alguns detractors han gosat finalment acusar Manuel Castells de banalitzador i d'oportunista; de ser l'intel·lectual adequadament relacionat, viatjat i establert capaç de presentar ben embolicat un farcell d'idees de múltiple procedència per arribar, al capdavall, a allò que resultaria encara pitjor: la construcció d'un discurs integrat, avalador dels canvis que la informacionalització i la globalització apadrinen i de la formulació d'una nova visió estructuralista de la societat. Poc menys, doncs, que una víctima ingènua més del voraç pensament únic.

Aquestes pàgines prenen una perspectiva diferent. Parteixen de la convicció que *La era de la informació* és una obra important. Segurament el resultat de l'esforç més seriós i menys carregat de prejudicis per analitzar, des d'una tradició deutora del marxisme crític, les transformacions recents del capitalisme i el sorgiment d'una societat radicalment nova en molts aspectes. Procurarem, doncs, fer una síntesi raonada de les posicions i els suggeriments de Manuel Castells. Intentarem fixar amb precisió les seves orientacions i assenyalar els punts que semblen més fràgils o poc consistents del seu desplegament argumental. Recollirem algunes de les més interessants crítiques que han plantejat altres autors. I, sobretot, consignarem algunes vaguetats i cortines retòriques que desmereixen del to general esplèndid de l'obra. El nostre propòsit consisteix a mostrar resumidament la gran aportació de Manuel Castells al coneixement de la societat informacional i propiciar una ampliació de les lectures i els debats que ja ha suscitat. I afavorir, d'aquesta

manera, la urgent renovació de les bases del materialisme històric i el seu llegat conceptual, per adaptar-lo a les exigències dels nous paràmetres de l'anàlisi social i històrica, els de la nova dialèctica crítica de la complexitat.

LA SOCIETAT XARXA

Segons l'autor, en la dècada de 1970 va constituir-se un nou paradigma tecnològic organitzat al voltant de la tecnologia de la informació. La revolució que va suposar la ràpida implantació d'aquesta tecnologia va provocar, a partir dels anys vuitanta, una veritable reestructuració del sistema capitalista que ha derivat en el sorgiment d'un nou model de desenvolupament: l'informacional, clau de l'extensió i el rejuveniment del capitalisme. En aquest model de capitalisme informacional és característic que el coneixement esdevingui la principal font de productivitat.

Encara que la informació i el coneixement hagin estat fonamentals en totes les societats, el distintiu en la nostra societat informacional seria el fet que la generació, el processament i la transmissió de la informació esdevenen la clau de la productivitat i del poder. En aquest context, marcat per la globalització de l'economia i de la cultura, la tendència social i política característica de la dècada dels 90 seria la construcció de l'acció política i social a partir de les identitats primàries i de la preeminència de la identitat com a principi organitzatiu. El tema de la identitat és objecte central de la reflexió de Castells en el segon volum de l'obra, però és un punt de referència permanent en les preocupacions de l'autor per establir

les vies de la reconstrucció dels subjectes històrics que comencen a habitar l'esfera informacional.

Castells repassa la història de la informàtica i la microelectrònica mentre s'enfrontren, des dels EUA, als reptes de canvi econòmic suscitats durant la crisi del petroli, a l'estímul innovador desencadenat per la carrera de l'espai o a la pugna per disposar d'una clara superioritat tecnològica militar en el context de la confrontació de blocs (aquests dos últims factors sintetitzats en el somni reaganià de la «guerra de les galàxies»). Hi destaca la manera en què les noves tecnologies de la informació van arribar a implantar-se per la coincidència de «programas de macro-investigación y extensos mercados desarrollados por el Estado, por una parte, y la innovación descentralizada por una cultura de creatividad tecnológica y modelos de rápido éxito personal, por la otra» (I, 87). Amb l'èxit de les noves tecnologies van mostrar-se les principals característiques del nou model/paradigma tecnològic/informacional: les tecnologies tenen la informació com a primera matèria bàsica; la capacitat de la tecnologia per produir efectes en tots els ordres de la vida; la capacitat d'aquestes tecnologies per interconnectar-se i crear xarxes; la seva flexibilitat (tenen una naturalesa que els permet reconfigurar-se i reorganitzar-se); la seva capacitat per convergir en una mena de sistema de sistemes integrats.

Per a Castells, l'adopció de les noves tecnologies de la informació va ser decisiva en la resolució de la crisi econòmica occidental dels anys setanta (que no atribueix sobretot a la pujada dels preus del petroli, sinó a la incapacitat del sector públic per incrementar sostingudament la

seva despesa). Aquestes tecnologies van permetre la reducció dels costos de producció, l'augment de la productivitat, l'ampliació del mercat i l'acceleració de la rotació del capital. La massiva inversió en infraestructures de la informació i la comunicació durant els anys vuitanta i l'acceleració del procés de globalització en serien una prova.

L'economia informacional es caracteritza per la globalització (del capital, del treball, dels mercats, de la ciència i la tecnologia) i pel fet d'incorporar la nova lògica de la comunicació i la informació a tots els processos de producció i distribució prèviament existents, siguin de l'àmbit o del sector que siguin. Per això, «la economía industrial tuvo que hacerse informacional y global o derrumbarse» (I, 119).

Aquesta globalització, però, condicionada per factors com la divisió internacional del treball, és paradoxalment regionalitzada de manera que estimula estratègies de creixement diferents en un marc altament competitiu. Castells, doncs, constata que l'economia global és asimètrica i diagnostica que «el surgimiento del capitalismo de crecimiento rápido del Pacífico asiático es, con el fin del Imperio soviético y el proceso de unificación europea, uno de los cambios estructurales más importantes que están ocurriendo en el mundo al terminar el siglo» (I, 139). Aquest creixement ràpid es dona sobretot als països que es mostren capaços d'adoptar massivament les noves tecnologies de la informació i la comunicació. Tanmateix, degut en bona part al retard en la seva reorientació, van manifestant-se processos d'exclusió de grans àrees econòmiques com és el cas d'una proporció significativa d'Àsia i de la majoria de zones de l'Amèrica

llatina i d'Àfrica. I cal no perdre de vista que, com apunta l'autor, «la irrelevancia (desde el punto de vista del sistema) es una condición más amenazadora que la dependencia» (I, 163).

L'economia informacional té com a fonament la confluència d'un nou paradigma tecnològic amb la implantació d'una nova lògica organitzativa. D'organització del treball i d'organització de les relacions socials. En aquest procés de reorganització social li correspon un paper central al desplegament de les empreses-xarxa i de les xarxes d'empreses. La utilització intensiva de les noves tecnologies, en una cursa per la flexibilitat de les estructures productives i de comercialització, permet l'aplicació de criteris de descentralització, participació i coordinació que converteixen en lents i obsolets els models de la gran empresa vertical tradicional. La interconnexió ha esdevingut la clau de la flexibilitat organitzativa i de l'activitat empresarial perquè l'objectiu principal consisteix a «generar conocimiento y procesar información con eficacia [...] adaptarse a la geometría variable de la economía global» (I, 199). Per a Castells, l'informacionalisme és un nou mode de desenvolupament que altera, però que no substitueix, el mode de producció dominant i en el qual, «por primera vez en la historia, la unidad básica de la organización económica no es un sujeto, sea empresarial (como el empresario o la familia empresarial) o colectivo (como la clase capitalista, la empresa, el Estado)» (I, 226), sinó que la veritable unitat bàsica n'és la xarxa.

Castells critica les visions postindustrialistes del canvi en marxa –amb la seva referència a la desaparició del món industrial– i també aquell mecanicisme evolutiu

que fa passar l'economia del predomini de l'agricultura, al predomini de la indústria i, després, al predomini dels serveis, com a claus interpretatives de les actuals transformacions. Assenyala les següents característiques comunes fonamentals entre les diverses societats informacionals: la progressiva desaparició de l'ocupació agrícola; el descens de l'ocupació industrial tradicional; l'augment tant dels serveis a la producció com dels serveis socials; la diversificació de les activitats de serveis generadores d'ocupació; el creixement del nombre de feines de caràcter executiu, professional i tècnic; la formació d'un proletariat de «coll blanc»: d'oficinistes i venedors; l'estabilitat de l'ocupació al comerç minorista; l'increment simultani dels nivells més alts i més baixos de l'escala ocupacional, i la millora relativa general de l'estructura ocupacional amb l'increment de l'ocupació de més alta formació i qualificació.

Malgrat això, els problemes derivats de l'alteració del marc de les relacions laborals i la reducció a l'occident europeu del paper de l'estat del benestar (més per la pressió del model nord-americà que no pas per la competència de l'esclavatge del sud-est asiàtic) seran molt considerables; sobretot a mesura que vagi desapareixent bona part del treball més rutinari o més mecànic i s'aprofundeixi la segregació social en funció de l'educació. En conseqüència, mentre la magnitud de molts dels problemes dependrà de la duresa de la competència internacional, probablement trobarem que «nuestras sociedades tendrán que escoger entre el desempleo masivo [...] o una redefinición del trabajo y el empleo, abriendo el camino para una reestructuración total de la organización so-

cial y los valores culturales» (I, 284). I si l'aposta per la segona opció no és prou àgil, imaginativa i radical, ningú sembla en condicions de poder evitar la creixent dualització.

Després d'una primera part de descripció i anàlisi del nou ordre econòmic informacional, és avaluat el nou model de cultura que s'està desenvolupant en aquell marc i el reajustament de la vida quotidiana que provoca. El nou sistema tecnològic està canviant el nostre sistema de codis simbòlics i de comportaments. El protagonisme creixent i la capacitat d'adaptació dels mitjans de comunicació els converteix en l'eix fonamental de la construcció de la nova cultura: després de treballar, el consum de mitjans ha esdevingut la segona gran activitat de la major part de la humanitat i, amb el pes de la televisió, la més important d'entre les realitzades a l'àmbit domèstic. Després de referir-se a l'ús abusiu que va arribar a fer-se de les nocions de comunicació de masses i de cultura de masses, i atenent a les últimes orientacions cap a la convergència entre mitjans i cap a la proliferació del multimèdia, Castells apunta que, malgrat tot, «no estamos viviendo en una aldea global, sino en chalecitos individuales, producidos a escala global y distribuidos localmente» (I, 374).

La gestació d'Internet, a partir de connexions com a mínim paradoxals entre els interessos militars, la contracultura i la universitat, és l'exemple més transparent del curs seguit per la nova tecnologia i dels efectes que pot provocar. Potser no podrà emular l'èxit d'implantació ràpida d'un mitjà com la televisió (tot i els seus inicis precaris), però ha aconseguit ja una penetració vertiginosa entre la població més

culta que en pot condicionar el desenvolupament. Juntament amb el sorgiment de les dites comunitats virtuals o amb l'existència d'un catàleg d'usos més o menys alternatius, Internet està teixint un marc global de referència per a unes élites locals de propensió cosmopolita, mentre el mercat massiu de consum de les majories sembla bastir-se a partir del multimèdia, especialment el d'entreteniment i el recreatiu. El previsible nou imperi del multimèdia integrarà un «model cognitiu comú» i, enmig d'una batalla duríssima pel control dels continguts, mentre es proclama a quatre vents la victòria de la interactivitat, afavorirà l'establiment de dues poblacions ben diferents: «los interactuantes i los interactuados» (I, 404).

En plena implantació de la cultura de la «virtualitat real» cal detectar, segons Castells, que el nou sistema de comunicació també transforma radicalment la nostra percepció de l'espai i del temps. «Las localidades se desprenden de su significado cultural, histórico y geográfico, y se reintegran en redes funcionales o en collages de imágenes, provocando un espacio de flujos que sustituye al espacio de lugares» (I, 408). Per imperatiu econòmic i de les necessitats de circulació de la informació s'han establert unes noves xarxes que enllacen ciutats, governs i grans empreses, que dibuixen uns veritables corrents d'abast planetari i que alteren els vells vincles determinats per la proximitat (determinació fonamental de la combinació espai-temps). La connexió entre els mercats borsaris i els inversors de tot el món en règim de simultaneïtat («temps real») és un exemple del pes creixent d'aquest espai de fluxos que ens apropa a la idea d'una ciutat de ciutats, una extrema-

dament selectiva ciutat global: «La ciudad global no es un lugar, sino un proceso. Un proceso mediante el cual los centros de producción y consumo de servicios avanzados y sus sociedades locales auxiliares se conectan en una red global en virtud de los flujos de información, mientras que a la vez restan importancia a las conexiones con sus entornos territoriales» (I, 419).

També algunes ciutats realment existents esdevenen veritables tecnòpolis en la mesura que concentren una gran quantitat de mitjans d'innovació en relació sinèrgica, cosa que els permet disposar de plataformes de producció industrial de gran valor afegit en les quals el component bàsic del mateix procés industrial és el coneixement. En la societat informacional, la detecció de les noves pautes de treball i del desplegament de moltes activitats bàsiques lligades a l'educació, el consum o la salut, associades a la implantació de les xarxes de telecomunicacions, porten l'autor a considerar que la ciutat informacional en construcció «no es una forma, sino un proceso, caracterizado por el dominio estructural del espacio de los flujos» (I, 432). Tanmateix, el procés més generalitzat, i que mostra una força especial en àrees de recent industrialització, és el de l'aparició de les megaciutats, vistes per Castells com el veritable model d'urbanització del tercer mil·lenni. En la seva visió «las megaciudades no pueden ser consideradas sólo en cuanto a su tamaño, sino en función de su poder gravitacional hacia las principales regiones del mundo [...] Las megaciudades articulan la economía global, conectan las redes informacionales y concentran el poder mundial» (I, 437).

Aquestes megaciutats en construcció són els punts fonamentals de connexió de

les xarxes globals de tota mena i els veritables punts d'ancoratge de l'espai dels fluxos que, per a Castells, és el responsable de l'organització de l'economia informacional global: «El espacio de los flujos es la organización material de las prácticas sociales en tiempo compartido que funcionan a través de los flujos» (I, 445). Mitjançant aquest fluxos, les èlites accedeixen fàcilment a la creació unificada d'una cultura compartida que ja no manté vincles amb la resta de la gent perquè, al capdavall, cada vegada més, mentre que les èlites es fan més «cosmopolites», resulta que el comú de la gent continua sent majoritàriament «local».

De manera complementària a la reconstrucció de la dimensió de l'espai en la societat informacional, organitzada al voltant dels fluxos, aquesta societat-xarxa trenca la tradicional concepció lineal, seqüencial i cíclica del temps. En resulta una dimensió del temps que «es la mezcla de tiempos para crear un universo eterno, no autoexpansivo, sino autosostenido, no cíclico sino aleatorio, no recurrente sino incurrente: el tiempo atemporal [...] presente eterno» (I, 467). L'espai dels fluxos, segons Castells, reformula el temps, «disuelve el tiempo desordenando la secuencia de los acontecimientos y haciéndolos simultáneos, con lo que instala a la sociedad en una efimeridad eterna» (I, 502). D'aquí el contrast entre «la atemporalidad, estructurada por el espacio de los flujos» i «las temporalidades múltiples y subordinadas, asociadas con el espacio de los lugares» (I, 503).

La tendència social que Castells considera dominant en l'era de la informació és l'establiment d'una preeminència de la morfologia social pel damunt de l'acció

(sociopolítica) que es concreta en el desplegament de la societat de xarxes, vertebada i dinamitzada per fluxos que determinen noves modalitats d'hegemonia. Llavors, encara que les xarxes siguin concebudes com estructures obertes, capaces d'expandir-se mentre hi hagi disponibles els mateixos codis de comunicació, el poder acaba per esdevenir una mena de «capitalista colectivo sin rostro, compuesto por los flujos financieros que dirigen las redes electrónicas» (I, 510). En les condicions de la societat-xarxa, mentre que el capital s'organitza globalment, el treball tendeix a individualitzar-se, de manera que la contradicció capital-treball i la contradicció entre la classe capitalista i les classes treballadores queden immerses en una oposició encara més fonamental: la que es dona entre «la lógica desencarnada de los flujos de capital y los valores culturales de la experiencia humana» (I, 512).

L'aparició de la societat-xarxa és presentada a les conclusions de l'obra com un veritable canvi qualitatiu en l'evolució de l'experiència humana. Castells planteja que si el món preindustrial s'havia caracteritzat pel domini de la natura sobre la cultura, i la industrialització havia representat el domini de la natura per la cultura, ens encaminem cap a un estadi en el qual la cultura es refereix directament a la cultura, després d'haver dominat la natura fins al punt que la pot arribar a convertir en una mera forma cultural. Finalment, seguint Castells, en els nostres atabalats dies de fi de segle, hauríem assolit col·lectivament –tot i que ben desigualment– un grau tan elevat de coneixement i d'organització social que entràriem en una nova era marcada per l'autonomia de la cultura davant les bases materials de la nostra existència.

EL PODER DE LA IDENTITAT

En el segon volum de *La era de la informació* s'aborda l'estudi de les reaccions que manifesten els moviments socials –nous i vells– davant de les transformacions del model econòmic i de les formes de vida, i es plantegen noves orientacions per a l'anàlisi de les identitats i la cultura.

Com hem vist fins ara, les complexes transformacions socials de finals del segle XX duen Manuel Castells a establir una seqüència interpretativa que assigna un caràcter decisiu a l'augment de la quantitat d'informació que els sistemes socials metabolitzen, a la centralitat que aquesta informació ha adquirit en la conformació de la nova economia i la nova cultura, i al pes decisiu que han tingut en aquest procés anterior les TIC (tecnologies de la informació i la comunicació). Des d'aquesta perspectiva –que em sembla la més oberta, culta i productiva d'entre les formulades des de les ciències socials–, les TIC haurien esdevingut el factor nodal en el desenvolupament de les formes més avançades de la producció de béns i serveis, facilitant la configuració de la nova societat com una veritable societat-xarxa. A més, aquestes TIC haurien condicionat poderosament les línies de canvi de les formes de vida quotidiana finisecular i s'haurien constituït en l'element més determinant de les noves formes de divisió i de discriminació social. Això constituiria un veritable canvi de mode de producció i de desenvolupament. Per a ell, la nova societat-xarxa es caracteritzaria no tant pel seu suposat caràcter postindustrial, sinó, al contrari, per la nova onada d'intensificació industrial. Onada que ara, però, estaria marcada per la transcendència que hi tin-

dria el processament de la informació i per la preeminència del sector de les indústries del coneixement i la cultura.

Si s'accepta aquest punt de partida resulta evident la importància de qüestions tan decisives com la de la recomposició dels subjectes històrics o la constitució de subjectes històrics nous. I la qüestió dels subjectes històrics de la societat emergent aboca directament als temes de la cultura, la construcció social del sentit, la identitat i els moviments socials.

Per a Castells els moviments socials equivalen a les accions col·lectives conscients que transformen els valors i les institucions de la societat. La identitat es correspon amb el procés de construcció de sentit que s'efectua mitjançant unes fonts o atributs culturals que els subjectes van organitzant i jerarquizant en el curs de la seva experiència. I el sentit queda concebut com la identificació simbòlica que els subjectes —actors socials— realitzen amb l'objectiu de la seva acció. Es fa difícil d'abordar en profunditat l'abast de les precisions conceptuals que Castells introdueix i ens limitarem a donar-ne aquesta interpretació aproximada. Només destacarem com la principal hipòtesi de partida que inspira la posició de l'autor en aquest volum, que en el nou ordre informacional «los sujetos, cuando se construyen, ya no lo hacen basándose en las sociedades civiles, que están en proceso de desintegración, sino como una prolongación de la resistencia comunal» (II, 33-34).

Aquesta hipòtesi permet considerar l'ascens del fonamentalisme islàmic, per exemple, com la conseqüència de l'esforç per reconstruir, a partir de la tradició —no pas tornant-hi— un nou sentit «en una alternativa global al orden global exclusio-

nista» (II, 43). Mentre que el creixement del fonamentalisme cristià dels darrers vint o trenta anys podria explicar-se en bona part per la reacció contra «el cuestionamiento del patriarcado, derivado de las revueltas de los años sesenta y expresado en los movimientos de mujeres, de lesbianas y de gays» (II, 49).

En plantejar la qüestió del nacionalisme, l'autor obre el seu plantejament al màxim. El títol del primer capítol dedicat al tema conté una declaració d'intencions: «Naciones y nacionalismos en la era de la globalización: ¿comunidades imaginadas o imágenes comunales?». Després d'assenyalar els excessos de Gellner i Hobsbawm i retreure la incongruència de no reconèixer que les nacions i els nacionalismes tenen una vida pròpia al marge de la condició d'estat, exposa que «las naciones y los estados-naciones no están históricamente limitados al estado-nación moderno constituido en Europa», que «el nacionalismo contemporáneo puede, o no, orientar-se hacia la construcción de un estado-nación soberano», que «el nacionalismo no es necesariamente un fenómeno de élite y, de hecho, el actual suele ser una reacción contra las élites globales», i que «el nacionalismo contemporáneo [...] se orienta más hacia la defensa de una cultura ya institucionalizada que hacia la construcción o defensa de un estado» (II, 52-53).

Arrenglant-se amb Deutsch i Rubert de Ventós, Castells insisteix a plantejar que la reducció de les nacions i els nacionalismes al procés de construcció de l'estat-nació fa impossible explicar l'ascens del nacionalisme i el declivi simultani de l'estat modern. Amb el nacionalisme, com amb qualsevol altra identitat, allò que realment convé esbrinar, tant d'una pers-

pectiva teòrica com pràctica, és «cómo, a partir de qué, por quién y para qué se construye» (II, 54). L'experiència soviètica de tractament de la qüestió nacional i d'esforç en la construcció d'una nova identitat compartida mostra com «uno de los estados más poderosos de la historia de la humanidad no fue capaz, tras setenta y cuatro años, de crear una nueva identidad nacional» (II, 61), mentre s'evidenciava la capacitat de perdurar de les nacionalitats amb una sòlida base històrica. Per a Castells el fenomen del rebrot del nacionalisme amb l'ensorrament de l'URSS s'explica perquè, davant del buit deixat pel fracàs del marxisme-leninisme en l'adoctrinament de les masses, quan el poble va poder tornar a expressar-se no va poder sinó recórrer a «la única fuente de identidad que se conservaba en la memoria colectiva: la identidad nacional» (II, 63). Per això, l'experiència soviètica és un testimoni molt valuós de «la perdurabilidad de las naciones más allá, y a pesar, del estado» (II, 64).

Abans d'entrar a considerar el problema general del fet nacional en l'era de la informació, Castells s'atura en el cas català. En fa una aproximació històrica amb voluntat de distanciament i pulcritud, que conté una elegant desautorització d'algunes simplificacions que inclouen les del Solé Tura de *Catalanisme i revolució burgesa* (1967): «el análisis de clase no puede explicar la continuidad del discurso explícito de la identidad catalana a lo largo de la historia, pese a todos los esfuerzos del centralismo español para erradicarla» (II, 72). Presentada com una comunitat cultural organitzada a partir d'una història compartida damunt d'un territori i al voltant de la llengua, Catalunya no és pas una entitat imaginada, sinó un producte histò-

ric permanentment renovat. Castells procura separar el poder de l'estat de la identitat cultural per poder apostar per la viabilitat d'un estat obert i plural —espanyol— on els catalans puguin establir-hi el seu projecte «y así crear su comuna dentro de una red más amplia» (II, 73). No és segurament el tema més dominat per l'autor, però adopta una posició plena de matisos que es beneficia de tota la càrrega de dubtes del seu propi itinerari biogràfic. Unes pàgines interessants per als mateixos catalans. I una magnífica síntesi per a la gent que no té ni idea de què és Catalunya, o només en té alguna de pintoresca. Com a conclusió provisional, una nova hipòtesi que és una presa de posició: «la lengua, sobre todo una plenamente desarrollada, es un atributo fundamental de autorreconocimiento y para el establecimiento de una frontera nacional invisible menos arbitraria que la territorialidad y menos exclusiva que la etnicidad» (II, 75).

En un món sotmès a processos d'homogeneïtzació per les ideologies de la modernització i els mitjans de comunicació globals, «la lengua, como expresión directa de la cultura, se convierte en la trinchera de la resistencia cultural, el último bastión del autocontrol, el refugio del significado identificable» (II, 75). En canvi «la etnicidad no proporciona la base para paraísos comunales en la sociedad red, porque se fundamenta en lazos primordiales que pierden su significado» (II, 82). En el nou ordre de la informacionalització/globalització de l'economia i la cultura «la raza importa, pero ya casi no construye sentido» (II, 83).

D'altra banda, els entorns locals, fins i tot aquells més fermament territorialitzats, no proporcionen, en opinió de Cas-

tells, un model específic de conducta o una identitat distintiva, encara que les persones tendim a agrupar-nos en organitzacions territorials que, amb el pas del temps, podrien generar «un sentiment de pertinença» i, en alguns casos, «una identitat cultural i comunal». Ara bé, «para que esto suceda es necesario un proceso de movilización social» (II, 83). Aproximadament allò que en la tradició tòpica del catalanisme era invocat com la «voluntat d'ésser».

Davant la individualització, la competitivitat ferotge i la globalització, Castells veu les comunes o comunitats culturals de base religiosa, nacional o territorial –i no pas les d'arrel ètnica– com la principal font alternativa de construcció de sentit en les nostres societats. Es tracta de reaccions defensives que operen reelaborant materials provinents de tradicions històriques. Una característica de la nostra època seria justament el predomini de les identitats de resistència, per comptes de les identitats legitimadores, com a conseqüència de la desarticulació de la societat civil de l'era industrial i el declivi de l'estat-nació.

L'aproximació de Manuel Castells als moviments socials contraposats al nou ordre global parteix, entre d'altres, de dues constatacions gens banals: que l'únic sentit de la història és el de «la historia que sentimos», i que els moviments socials «pueden ser socialmente conservadores, socialmente revolucionarios, ambas cosas a la vez o ninguna» (II, 93). Per il·lustrar-ho es fixa en moviments tan diferents i tan significatius com els zapatistes, la milícia patriòtica nord-americana, el grup/secta Aum Shinrikyo, l'ecologisme, el feminisme i el moviment gai.

L'anàlisi de cada moviment és abundantament informada, generosa en la des-

cripció i les referències, d'una remarcable actualitat, impròpia d'un text d'aquestes característiques; i els suggeriments d'interpretació resulten rics i estimulants. Cada peça estudiada proporciona reflexions noves, mostra possibles desenvolupaments i, per damunt de tot, el conjunt creuat de petites monografies s'acosta a allò que deu ser el pensament polièdric, el pensament complex. Probablement, en l'assaig dedicat a cada moviment o corrent hi ha aspectes discutibles o insuficiències que poden ser detectats. Però és difícil que algú pugui no quedar impressionat pel deversall d'idees i d'aportacions que sorgeixen del conjunt.

En el cas dels zapatistes es posa l'èmfasi en què el seu èxit es degué en bona part a la seva estratègia de comunicació, i l'autor no dubta a qualificar el moviment de primera guerrilla informacional. La xarxa electrònica al servei de la revolució. En canvi, en el cas dels «patriotes» nord-americans la xarxa ha proporcionat un instrument potentíssim d'integració i d'enquadrament a grups reaccionaris extremistes com la John Birch Society o el Ku-Klux-Klan, o als grups fanàtics com Christian Identity, els grups pro-vida o l'associació Rifle. Es parla, informa Castells, d'uns cinc milions de persones involucrades en aquesta teranyina d'associacions radicalment conservadores, quan no directament feixistes, defensores dels vells valors i, sobretot, de l'individu, la família i la comunitat local. Però en determinats àmbits s'estableix una connexió evident entre aquests sectors i els nuclis d'una radicalitat autoinvocada d'esquerreres o llibertària, que comparteixen la fascinació pels nous mitjans: «en la década de los noventa los fundamentalistas y libertarios estadounidenses convergen en la destrucción de un

gobierno federal que se percibe apartado de Dios y del Pueblo» (II, 117). Paral·lelament, per grups com Aum Shinrikyo –grup popularitzat internacionalment arran de l'atac amb gas sarí al metro de Tòquio el març de 1995–, l'apel·lació a factors identitaris resistencials és fonamental; tant com la utilització intensiva de les noves tecnologies de la informació i la comunicació, que esdevenen la seva veritable infraestructura organitzativa.

Pel que fa al conglomerat ecologista, Castells repassa l'evolució del moviment/empresa Greenpeace, i destaca la inicial dualitat localisme/internacionalisme i el conflicte amb l'estat-nació, característics de bona part del primer ecologisme. A més de la incorporació de la ciència en la formulació de la nova identitat i la reivindicació de formes de democràcia de base, subratlla com l'ecologisme suposa un esforç per construir una cultura que consideri l'espècie humana com un component de la natura. El darrer subapartat que l'autor dedica al tema s'obre amb un títol gairebé programàtic: «El ecologismo en acción: llegar a las mentes, domar al capital, cortejar al estado, bailar con los medios de comunicación» (II, 153).

La crisi identitària desencadenada pels canvis en el món contemporani que han estat accelerats per la informacionalització i la globalització té expressions concretes de gran impacte social com, per exemple, el qüestionament d'un model patriarcal secular. Castells sosté que en la majoria de països desenvolupats la família patriarcal ha esdevingut un model en retracció. Una allau de dades i quadres procuren explicar com la incorporació progressiva de les dones al mercat laboral i la creixent disponibilitat d'instruments de control de la

sexualitat han provocat la modificació de la condició de moltes d'aquelles dones i, de retruc, han exigit una redefinició dels rols sexuals tradicionals al si de la família. Amb l'enfortiment del moviment feminista i la popularització de fragments del seu missatge va guanyant terreny la proposta de substituir la dominació masculina pel compromís.

Castells repassa la història del moviment, especialment d'ençà de 1969 i la creació als EUA de la NOW (National Organization of Women), la influència que hi va tenir la vessant lèsbica i les vies de disseminació més enllà d'una vinculació estricta amb una certa esquerra entre activista i acadèmica. El contrast entre el feminisme com a ideologia estricta d'una minoria de dones professionals i intel·lectuals, i la difusió i popularització d'algunes de les seves propostes bàsiques a través de les indústries culturals i el mitjans de comunicació, permet a l'autor parlar d'una «polifonia inductiva». El moviment feminista, en la seva enrevessada trajectòria s'hauria ocupat de «de/re/construir la identidad de las mujeres despojando del género a las instituciones de la sociedad» (II, 228), perquè «sólo reconstruyendo su identidad en virtud de su especificidad biológica y cultural pueden convertirse las mujeres en ellas mismas» (II, 223-224).

La reivindicació feminista i la paral·lela visualització o desocultació social de l'homosexualitat apareixen com a factors complementaris de contestació del paradigma masculí clàssic. El desvetllament del moviment gai, coincidint amb la informacionalització de l'economia a les gran àrees urbanes, la reivindicació de l'alliberament sexual i el repte feminista al patriarcat tradicional, porta Castells a considerar la

hipòtesi que «la homosexualidad y el lesbianismo no pueden definirse como preferencias sexuales. Son, fundamentalmente, identidades y, de hecho, dos identidades distintas: lesbiana y gay» (II, 232). També aquí el repàs històric es fa imprescindible, incidint en la gestació d'imaginari simbòlics i llenguatges expressius que van anar facilitant l'autoreconeixement comunitari, la codificació identitària. I també, és clar, incidint en la repercussió de la sida. En resum, per a Castells els moviments gai i lèsbic no només defensen el dret humà bàsic d'escollir qui estimar i com fer-ho sinó que constitueixen «vigorous expresiones de identidad sexual y, por lo tanto, de liberación sexual» (II, 247). És per això que aquests moviments «desafían algunos de los cimientos milenarios sobre los que las sociedades se construyeron en la historia: la represión sexual y la heterosexualidad obligatoria» (II, 247). De l'observació complementària de l'acció del feminisme i el moviment gai, i de la seva influència social en el nou marc de transformacions, no se'n deriva pas la desaparició de la família, però sí l'evidència de la seva diversificació i d'una reestructuració general dels seus mecanismes interns de poder. I de la modificació d'una peça tan determinant com la família se'n derivaran inevitablement –ja se'n deriven, de fet– noves condicions de construcció de la personalitat, és a dir, de la pròpia identitat.

En un escenari canviant com el que hem descrit, Castells explora la reacció de l'estat. Com modifica el seu paper l'adveniment de la societat informacionalista? En quina mesura l'estat occidental s'adapta als processos de globalització i localització? Com intervé sobre els nous pro-

cediments de generació d'identitat comunitària? Si Poulantzas establia l'any 1978 que la nació moderna era producte de l'estat –simplificació prou discutible–, per a Castells les condicions actuals han modificat radicalment aquesta relació entre l'estat i la nació: «la captura, por parte del estado, del tiempo histórico mediante su apropiación de la tradición y la (re)construcción de la identidad nacional es desafiada por las identidades plurales definidas por los sujetos autónomos» (II, 272).

L'estat-nació heretat de l'Europa moderna va perdent el seu poder, absorbit per les xarxes globals, i es veu qüestionat des de les identitats comunitàries singulars. Ho veiem en les seves dificultats per controlar l'economia i en la creixent dependència dels governs respecte dels mercats globals del capital. El pes decisiu de les grans empreses els permet exercir una gran pressió sobre la majoria d'estats. Els estats –fins els més rics i avançats– tenen greus dificultats per mantenir el seu nivell de despeses socials, una de les més sòlides bases de legitimació. L'evolució simultània dels mitjans de comunicació, vers la internacionalització i l'acomodació a una gran diversitat de públics locals, desborda per fora i per dins la delimitació rígida de les «unitats» administratives dels estats. Pel mateix motiu, el control de la informació i dels processos de comunicació per part dels estats es fa més difícil. Per a Castells, la lluita dels estat-nació per controlar les xarxes de telecomunicacions és una batalla perduda perquè els processos de «desnacionalització» i de «desestatificació» de la informació són imparables.

La pèrdua de poder dels estats tradicionals té una de les manifestacions més dramàtiques en els fenòmens de globalit-

zació de la criminalitat: tràfic de drogues, d'armes, de tecnologia no legal, d'art, de materials radioactius, d'òrgans humans, de persones i animals. Les noves tecnologies han facilitat els procediments de blanqueig de diners i la globalització vertiginosa de les xarxes criminals. Els intents de disposar de sistemes internacionals de seguretat van molt pel darrere en la guerra tecnològica i electrònica. I també, en aquest punt, els països menys desenvolupats i els seus governs estan en situació de clara desavantatge.

Castells es mostra contundent en la seva anàlisi de la crisi de l'estat-nació i en l'avaluació d'algunes de les seves metamorfosis: «la formación de la Unión Europea [...] no es un proceso de construcción del estado federal europeo del futuro, sino la construcción de un cártel político, el cártel de Bruselas, en el que los estados-nación europeos puedan seguir haciéndose, de forma colectiva, con ciertos grados de soberanía en el nuevo desorden global, y luego distribuir los beneficios entre sus miembros, bajo reglas incesantemente negociadas» (II, 295-296). Una prova d'això seria la «privatització» de l'humanitarisme a mans d'iniciatives civils transnacionals com algunes ONG (Amnistia Internacional, Metges sense Fronteres), mentre la «política» va teixint una mena de nova burocràcia global (FMI). Ens trobem doncs que els governs «nacionals» (estatals) són «demasiado pequeños para manejar las fuerzas globales, pero demasiado grandes para manejar las vidas de la gente» (II, 302).

Per a Castells, «lo que hace el poder de la tecnología es reforzar de forma extraordinaria las tendencias arraigadas en la estructura y las instituciones sociales: las sociedades opresivas pueden serlo más con

las nuevas herramientas de vigilancia, mientras que las sociedades democráticas y participativas pueden incrementar su apertura y representatividad distribuyendo más el poder político con el poder de la tecnología» (II, 330). De manera complementària, encara que «el estado aún se basa en la violencia y la vigilancia [...] ya no posee su monopolio ni puede ejercerlas desde sus límites nacionales» (II, 333), en termes històrics relatius resulta que «hoy el estado es más vigilado [sobretot pels mitjans de comunicació] que vigilante» (II, 332). En endavant, doncs, les noves relacions de poder hauran de ser enteses preferentment a partir de la capacitat de controlar les xarxes de més valor instrumental global, des d'identitats específiques. Per aquí trobaríem l'arrel de les noves formes emergents de dominació política.

Els mitjans de comunicació de l'era electrònica s'han convertit en l'espai privilegiat de la política. És preferentment a través dels mitjans que la gent rep la informació i conforma la seva opinió sobre les coses, i això condiciona completament els altres actors polítics que, sense una presència activa i continuada als mitjans, no poden difondre propostes ni suscitar adhesions. Llavors, les regles pròpies de l'espectacularització de la realitat amb què operen els mitjans impregnen l'esfera política de manera que la desqualificació de l'adversari, la difamació o l'escàndol esdevenen peces importants en qualsevol estratègia.

Manuel Castells no pot desempallegar-se del tot, en aquesta part, del cabal de tòpics que s'han amuntegat sobre les funcions dels mitjans de comunicació en la societat contemporània. Però intenta fugir tant de les posicions integrades com de les

més apocalíptiques. Per a ell, el fet determinant és que, amb el pes creixent dels fluxos, s'ha produït una profunda penetració de la política simbòlica en el sistema polític, raó per la qual considera que «las nuevas condiciones institucionales, culturales y tecnológicas del ejercicio democrático han vuelto obsoleto el sistema de partidos existente» (II, 387). El seu pronòstic de futur de la política informacional observa una triple tendència: el decantament cap a la recreació d'un estat local, l'exploració de les possibilitats de la comunicació electrònica per incrementar la participació política, i el creixent desplegament de la política simbòlica i la mobilització al voltant de motivacions «no polítiques».

L'estat-modern ha perdut sobirania, desbordat per les xarxes globalitzadores de l'economia, la informació i les noves formes de poder, tal i com podem constatar amb la davallada de l'estat del benestar i els processos de privatització i desregulació. Repercussions similars afecten les esglésies majoritàries i institucions tan arrelades com la família patriarcal. El liberalisme democràtic i les propostes de socialisme basades en el treball van perdent el seu sentit en el nou context social, acompanyant en la seva crisi moltes institucions i organitzacions de la societat civil. «A primera vista, estamos siendo testigos del surgimiento de un mundo hecho exclusivamente de mercados, redes, individuos y organizaciones estratégicas» (II, 394); un món en el qual sembla que les identitats ja no siguin imprescindibles. Però sembla com si comencessin a cobrar vida noves «identitats-projecte» que no sorgeixen pas de les antigues identitats de la societat civil de l'era industrial, sinó del desplegament de les identitats de resistèn-

cia, en línia de continuïtat amb «los valores de una resistencia comunal a los intereses globales establecidos por los flujos globales de capital, poder e información» (II, 396). Per aquesta via intueix Castells la conformació de nous subjectes històrics.

La globalització, la reestructuració del capitalisme o l'imperi de la tecnologia per la tecnologia apareixen, juntament amb la cultura de la virtualitat i l'organització interconnectada, com a principals trets de la nova estructura social i com a causes fonamentals de la crisi de l'estat i de la societat civil heretades de l'era industrial. Mentrestant, les comunitats de resistència defensen les seves identitats, els seus espais, els seus llocs contra la «lógica sin lugares del espacio de los flujos que caracteriza el dominio social de los flujos en la era de la información» (II, 397), reclamant la seva memòria històrica, reivindicant-la i afirmant la permanència dels seus valors «contra la disolución de la historia en el tiempo atemporal y la celebración de lo efímero en la cultura de la virtualidad real» (II, 397).

El poder és vist per Castells cada vegada més com una funció de la confrontació inacabable que es dilucida al voltant dels codis culturals. Per això les identitats li semblen tan importants, perquè construeixen «intereses, valores, y proyectos en torno a la experiencia y se niegan a disolverse, estableciendo una conexión específica entre naturaleza, historia, geografía y cultura. Las identidades fijan el poder en algunas zonas de la estructura social y desde allí organizan su resistencia o sus ofensivas en la lucha informacional sobre los códigos culturales que construyen la conducta y, de este modo, las nuevas instituciones» (II, 399). Per això, ni el moviment

obrer ni altres moviments tradicionals li semblen els més adequats per generar noves identitats-projecte. En canvi conclou que ecologistes, feministes, fonamentalistes religiosos, nacionalistes... poden esdevenir els subjectes potencials de la nova era de la informació, perquè l'adopció de les noves xarxes de comunicació com a forma organitzativa bàsica per part d'aquests nous moviments socials els converteix en els nous principals productors i distribuïdors de codis culturals.

FI DE MIL·LENNI

El tercer volum rastreja les possibilitats d'utilització dels vells models d'estat i la manera com s'enfronten a la crisi que el canvi de civilització provoca. D'altra banda, la dialèctica integració/exclusió és aquí observada des d'una preocupació més política i amb una explícita voluntat de compromís humanístic. Castells es mou en una tradició ben empeltada per l'herència marxista i expressa una clara voluntat de participació en la recomposició d'un pensament progressista, d'esquerres, que, sense renunciar a la descripció de tots els greus riscos que la nova dinàmica històrica comporta, no aboqui al derrotisme sinó a l'acció.

Castells considera que les TIC –tecnologies de la informació i la comunicació– han afavorit una transformació de la percepció del temps i l'espai i, en conseqüència, han condicionat la modificació dels fonaments de l'experiència humana. En aquest marc, en plena reestructuració del capitalisme, la globalització de la informació i de l'economia coincidiria paradoxalment amb la localització creixent de la identitat i les formes de legiti-

mitat. I, així, mentre l'estat-nació aniria donant pas a allò que Castells anomena l'estat-xarxa, apareixerien els símptomes de la fi de la dominació occidental –lligada a l'industrialisme– i l'emergència d'una nova hegemonia a l'àrea del Pacífic.

El col·lapse de l'antiga URSS serveix a Castells per il·lustrar el seu diagnòstic sobre la crisi de l'estatisme industrial. La interpretació d'aquest col·lapse no resulta fàcil: un país autosuficient en recursos (l'únic que ho era realment), potència militar, tercera economia del món, condicions de vida de la població que havien millorat... i, en canvi... «quizás sea el único cambio histórico importante producido sin la intervención de movimientos sociales o sin una guerra trascendental» (III, 31). Castells sosté que la causa de fons de la crisi va ser «la incapacidad estructural del estatismo y de la variante soviética del industrialismo para asegurar la transición a la sociedad de la información» (III, 32).

L'URSS va aconseguir èxits econòmics espectaculars en termes d'industrialització, encara que fos per la sobreexplotació d'una població depauperada. En trenta anys va passar de ser un país agrari pobre a ser una gran potència industrial. Però, passada la primera generació d'ordinadors i les primeres etapes de l'exploració de l'espai, va anar manifestant-s'hi un creixent retard tecnològic. Per a Castells va ser el sistema soviètic, i no pas la manca de recursos esmerçats en el desenvolupament científic i tècnic, el responsable del retard tecnològic en el moment precís de la crisi de canvi de paradigma. Durant l'acceleració de la innovació tecnològica dels anys seixanta i setanta, la Unió Soviètica es va decantar vers la importació de maquinària i l'adquisició de tecnologia, mentre que «la

represión ideológica y la política de control de la información fueron obstáculos decisivos para la innovación y la difusión de nuevas tecnologías, centradas precisamente en el procesamiento de la información» (III, 60). Complementàriament, un adoctrinament «revolucionari» que no atenia a la transformació dels mecanismes de producció d'identitat i a la perdurabilitat del substrat historicocultural, i la posterior *perestroika*, amb les seves intencions aperturistes, però també amb els seus errors i ingenuïtats, no van ser capaços d'evitar el trencament. L'estatisme ultrancer no va poder frenar l'explosió identitària després d'haver mostrat la seva incapacitat per renovar adequadament la informació i les tecnologies que incorporen informació, les noves fonts fonamentals del poder econòmic i polític. Per això, sentència l'autor, «el legado más duradero del estatismo soviético será la destrucción de la sociedad civil tras décadas de negación sistemática de su existencia» (III, 93).

El segon capítol, «El cuarto mundo: capitalismo informacional, pobreza y exclusión social», parteix del reconeixement que l'avenç de l'informacionalisme està provocant l'increment de la desigualtat al món i eixampla l'abast dels processos d'exclusió. L'exclusió és per a Castells «el proceso por el cual a ciertos individuos y grupos se les impide sistemáticamente el acceso a posiciones que les permitirían una subsistencia autónoma dentro de los niveles sociales determinados por las instituciones [...] el proceso que descalifica a una persona como trabajador en el contexto del capitalismo» (III, 98). L'exclusió és sobretot, doncs, un procés i no pas una condició.

L'evolució d'algunes magnituds econòmiques durant les dues o tres darreres dè-

caades permet resseguir l'augment general de la misèria i la significació decreixent de l'Àfrica subsahariana en el comerç mundial, fins a quedar exclosa de l'informacionalisme global. La industrialització africana va fer crisi «en el momento exacto en que la renovación tecnológica y la industrialización orientada a la exportación caracterizaban la mayoría del mundo» (III, 113). Dependent de l'ajut internacional i els crèdits, fora de la revolució de la tecnologia de la informació —hi ha més línies telefòniques a Manhattan que a tota l'Àfrica subsahariana—, la dramàtica situació africana és revisada per Castells a partir d'algunes evolucions particulars (Zaire, Nigèria), que mostren el paper regressiu desenvolupat per uns models d'estat neofeudal de caràcter substancialment predador: la manca d'arrelament cultural i l'arbitrarietat amb què van ser concebuts aquests estats, s'han combinat amb el clientelisme ètnic i la desintegració, tant de les formes consuetudinàries del poder local autòcton, com de les tradicionals economies de subsistència. Aquests factors expliquen la radical diferència entre el rol dissolvent de l'estat a l'àrea africana i el d'estimulador i motor del desenvolupament que ha tingut en general a l'àrea del Pacífic

Si al panorama de la regió hi afegim els estralls de la sida, només l'arrossegament que pogué generar una Sudàfrica potent —tot i els seus problemes interns i la manca de complementaritat de la seva economia amb la dels països de l'entorn— sembla poder evitar l'exclusió gairebé completa de la regió de la nova economia informacional global. Però ni aquest arrossegament sudafricà ni l'exploració de models de desenvolupament alternatius i sostenibles semblen prou actius; segurament perquè

«lo que es una tragedia humana para la mayoría de los africanos continúa representando una fuente de riquezas y privilegios para las élites» (III, 153).

Però també al cor mateix de l'economia global la desigualtat i l'exclusió –la polarització– s'han incrementat. Els EUA han patit l'impacte simultani dels processos de desindustrialització, d'individualització, d'incorporació de les dones al treball remunerat en condicions de discriminació, i de crisi del model de família patriarcal. N'han derivat el descens dels ingressos familiars mitjans i l'eclosió de noves formes de marginació social a gran escala. Mentre la informacionalització fa augmentar els llocs de treball qualificats als EUA, la globalització permet el desplaçament d'activitat poc qualificada als països en vies d'industrialització. En aquestes condicions la gent dels guetos, que ha patit pobresa ambiental, desestructuració familiar i una educació deficient, no té cap possibilitat... excepte la seva incorporació a les xarxes de la subeconomia informal i, sobretot, a la creixent economia criminal. Llavors, «la competencia económica suele practicarse mediante la violencia, destruyendo aún más la vida comunitaria y propiciando que, aparte de con las iglesias de base comunitaria, las redes sociales supervivientes se identifiquen cada vez más con las bandas» (III, 168). No és estrany que, en aquestes circumstàncies, l'increment de la població reclusa resulti abrumador: l'estat de Califòrnia gasta en presons una part del seu pressupost (el 9%) equivalent al destinat a les escoles.

En general, però, l'arrel de l'exclusió no és la manca de treball sinó la condició dels treballadors. Ho demostra el creixement constant de l'exploitació de mà

d'obra infantil (la desintegració de les societats tradicionals els deixa indefensos als barris de les «megaciutats») i l'ocupació en grans àrees de condicions laborals precàries. En aquest punt Castells no pot sinó parlar del que anomena «forats negres» del capitalisme informacional, decorats amb un paisatge de delinqüència, bogeria, addiccions a drogues, empresonaments, violència, il·legalitat i misèria; tot embolicat amb una cultura de l'efímer, del present, de l'instant desvinculat de cap origen i que no s'orienta cap enlloc.

L'estreta relació entre les més variades formes de l'economia criminal i l'economia legal, mitjançant els procediments de blanqueig de diners que nodreixen els circuits financers, fa molt difícil separar una economia de l'altra i combatre eficaçment les xarxes criminals. Les noves tecnologies de la informació i la comunicació han estat un instrument que ha permès la millora de la capacitat de connexió entre les diverses màfies locals fins a crear veritables trames que abasten tots els sectors criminals i totes les regions. A banda del tràfic de drogues, cal considerar la importància econòmica del tràfic d'armes, el de material nuclear (especialment a partir de la crisi del Pacte de Varsòvia), els citats dispositius de blanqueig de diners, el contraban d'emigrants il·legals i el comerç de dones i criatures, o el comerç il·legal d'òrgans.

Segons Castells, «la clave del éxito y la expansión del crimen global en los años noventa es la flexibilidad y versatilidad de su organización»; és a dir que «la interconexión es su forma de operación» (III, 206). La profunda criminalització de l'economia russa i les repúbliques exsoviètiques o el paper del narcotràfic en l'eco-

nomia de molts països de Llatinoamèrica mostren la capacitat de la nova economia criminal de corrompre les institucions, d'assolir uns nivells de coacció i de violència extraordinaris, de mobilitzar grans quantitats de diners per introduir-los en negocis convencionals, d'estructurar-se en poderoses xarxes internacionals i d'adaptar-se ràpidament als canvis de la demanda. Però, com es pot combatre aquest sector a Llatinoamèrica si, com reconeix Castells, «a diferencia de los modelos tradicionales de internacionalización de la producción y el comercio en América Latina, ésta es una industria orientada a la exportación, de control latinoamericano y con una competitividad probada» (III, 221)? L'autor arriba a apuntar la capacitat d'inversió en I+D d'aquestes xarxes, i no s'està de plantejar, a propòsit de Colòmbia, una hipòtesi general que considera «la importancia de la identidad cultural en la constitución, funcionamiento y estrategias de las redes criminales» (III, 224). La referència a Rússia permetria afirmacions en una direcció semblant.

La globalització i la informacionalització del crim organitzat han estat facilitades pel fet que «la alta movilidad y extrema flexibilidad de las redes permite eludir las regulaciones nacionales y los rígidos procedimientos de la colaboración policial internacional» (III, 229). La capacitat de corrompre la democràcia, o de difondre una cultura protagonitzada per nous herois de l'acció vinculada al crim i capaç de fascinar els joves, completa el ventall d'opcions d'aquestes xarxes criminals que «probablemente llevan la delantera a las compañías multinacionales en su capacidad decisiva de combinar la identidad cultural i la empresa global» (III, 232).

El desenvolupament del Pacífic asiàtic és un dels eixos de la interpretació del món actual que proposa *La era de la información*. La creixent integració del Pacífic en l'economia mundial, o la seva capacitat de generar més del 25% de la producció total, posen en qüestió les visions tradicionals d'una economia interdependent però estructurada al voltant d'un únic centre: Occident. El Pacífic asiàtic certifica la viabilitat d'un procés d'industrialització i de modernització que no es plega a una dinàmica occidentalitzadora. El cas del Japó va assenyalar aviat la possibilitat de vincular un desenvolupament accelerat amb un projecte nacionalista de reforçament de la independència per la via econòmica. En processos d'aquesta mena el protagonisme de l'estat esdevé decisiu. «El modelo japonés es una experiencia crucial al mostrar que la intervención selectiva y estratégica del Estado puede hacer más productiva y competitiva una economía de mercado» (III, 254). Però el model que va fer possible el miracle japonès (productivitat laboral, orientació exportadora, estabilitat i tradició patriarcal, col·laboració dels treballadors en els objectius de l'empresa) sembla mostrar símptomes de crisi. La globalització de les empreses japoneses, la pèrdua de la capacitat interventora de l'estat (especialment el famós MITI: Ministeri de Comerç Internacional i Indústria), l'exposició a l'efecte dels fluxos financers globals, la desregulació, la transformació del sistema familiar, o l'obsessió a prioritzar la reproducció cultural per davant de la innovació intel·lectual, han provocat un enfilall de petites crisis que han afeblit la posició de l'estat i han qüestionat antigues estructures de legitimitat històrica. Per a Castells aquesta inci-

piant crisi de l'estat –i fins de la nació– al Japó expressa la incompatibilitat entre l'estat desenrotllista i la societat de la informació que aquell mateix estat havia ajudat a generar.

Però més que no pas el desenvolupament del Japó, allò que ha posat en dubte el manteniment d'una hegemonia només occidental ha estat l'ascens, en contra del diagnosticat per les teories de la dependència i del desenvolupament, dels anomenats quatre tigres de l'est asiàtic: Corea del Sud, Hong Kong, Singapur i Taiwan, i els seus imitadors (Tailàndia, Malàisia, Indonèsia). En tots aquests casos el paper de l'estat en la transformació econòmica ha estat decisiu: la creació de grans grups oligopòlics des de l'estat a Corea, el pacte amb les multinacionals i la construcció nacional a Singapur, la combinació entre rigidesa política i flexibilitat econòmica a Taiwan, o la connexió de les petites empreses a les xarxes comercials internacionals i la potenciació del consum interior –mentre canalitzava la connexió de la immensa economia xinesa a l'economia global– a Hong Kong. Paper central de l'estat com a constant en quatre models diferents de desenvolupament. Amb protecció social a les ciutats-estat (Hong Kong, Singapur) o amb situacions d'excepció tiràniques (Corea, Taiwan). També han resultat fonamentals la inexistència d'una classe de terratinents rurals, l'orientació exterior exportadora de les respectives economies, la disponibilitat de mà d'obra educada, capaç de reciclar-se i escassament retribuïda, i, molt especialment, la capacitat general manifestada per adaptar-se a la informacionalització i la globalització.

Resulta molt interessant la caracterització de l'estat desenrotllista com aquell

que fonamenta la seva legitimitat en la promoció del desenvolupament i que és capaç de subordinar les velles classes dirigents a un aparell tecnocràtic eficient, imposant la seva lògica a tota la societat. Malgrat això, la interpretació concreta de l'evolució de cada tigre resulta segurament insuficient i esbiaixada. Concloure que el Singapur ideat per Lee Kwan Yew és probablement «el único proyecto verdaderamente leninista que ha sobrevivido a su matriz original» (III, 317), per considerar que representa la fusió de l'estat desenrotllista amb l'estat revolucionari, sembla pel cap baix excessiu.

Pel que fa a l'evolució de la Xina, Castells parteix de la convicció que la xinesa va ser, substancialment, una revolució nacionalista amb característiques socialistes, i que la recent modernització i apertura econòmica respon a una deliberada política dels dirigents del partit comunista. El control de les institucions i els seus recursos hauria esdevingut, així, el principal mecanisme de generació d'una nova «classe capitalista» d'empresaris burocràtics. L'èxit relatiu en el procés de conversió del gegant xinès endarrerit de fa poques dècades en una potència econòmica de 1.200 milions de persones ha de fer front a obstacles importants com la urbanització accelerada, els conflictes interprovincials, la lluita contra l'atur o la manca d'una bona base tecnològica.

En conclusió, referint-se a l'emergència d'un pol econòmic poderós al Pacífic asiàtic que coincideix amb l'onada informacionalitzadora, Castells afirma que «el significado histórico del ascenso del Pacífico es el cimienta multicultural de la nueva economía global» (III, 341). La porta d'accés a un món més interdependent i

multicultural en el qual no serà possible prescindir de l'existència dels altres i on caldrà assajar fórmules de relació que superin la dinàmica perversa del sotmetiment i facin possible la cooperació.

En parlar, però, de la modificació del paper de l'estat quedava pendent l'estudi de les claus del procés d'unificació d'Europa. L'autor havia format part de l'Alt Comitè d'Experts sobre la Societat de la Informació, creat el 1995 per la Comissió Europea, i coneix de primera mà moltes de les contradiccions, tribulacions i claudicacions que han acompanyat el procés. Potser per això, tria aquest apartat per argumentar una de les peces mestres de la interpretació de l'engranatge global que proposa: el desplegament de l'estat-xarxa. Al seu parer, «en torno al proceso de formación de la Unión Europea se están creando nuevas formas de gobierno y nuevas instituciones gubernamentales, en el ámbito europeo, nacional, regional y local, induciendo nuevas formas de Estado que propongo denominar el Estado red» (III, 344). El marc en el qual té lloc el procés de construcció europea i d'aquest nou tipus d'estat està condicionat per la doble tendència que caracteritza l'era de la informació. D'una banda, la globalització de l'economia, la tecnologia, la cultura i el coneixement; de l'altra, la «afirmación de la identidad como fuente de sentido» (III, 344). Seria la incapacitat de l'estat-nació clàssic per adaptar-se a les exigències d'aquesta doble dinàmica allò que abocaria a la construcció de l'estat-xarxa.

Castells recorda la matriu substancialment defensiva que va inspirar el procés unificador europeu. El perill d'esdevenir dependents, no només en el terreny militar, sinó també en l'econòmic i tecnològic

(amença dels EUA i el Japó) i aguditzar així la dependència política, va tenir un efecte mobilitzador. Les ambigüitats i els dubtes a l'hora de plantejar obertament els problemes derivats de la supranacionalitat –problemes agreujats després de la unificació alemanya i la seva creixent hegemonia– expressen la complexitat de la transició, en uns moments en què ja és evident que l'economia global «no es un sistema indiferenciado, compuesto por empresas y flujos de capital, sino una estructura regionalizada en la que las antiguas instituciones nacionales y las nuevas entidades supranacionales siguen desempeñando un importante papel en la organización de la competición económica, así como en la utilización o el despilfarro de sus beneficios» (III, 351). En un context com aquest, la caiguda de la competitivitat europea (costos laborals més alts, menys dinamisme empresarial, innovació tecnològica menor) davant d'un mercat cada vegada més global apareix a l'horitzó com un problema que haurà de ser plantejat. Paral·lelament, cal considerar el procés de desindustrialització i desinversió relativa, combinat amb la pressió de la immigració –la creació d'una Europa més multiètnica. I, encara, el creixement de l'economia criminal, les dificultats de mantenir el paper de l'estat del benestar, o la transnacionalització de molts mitjans de comunicació i d'indústries culturals. Tots aquests factors condicionen la unificació europea i provoquen reaccions incòmodes en alguns estats, com ara França, que responen a una vella concepció estreta i obsoleta, defensiva, del sentit de la globalització. Però aquest reflex defensiu d'un estat-nació que no vol cedir sobirania o privilegis no ha de fer perdre de vista la disminució de la ca-

pacitat col·lectiva de fiscalitzar unes institucions supranacionals que manifesten evidents dèficits democràtics. Per això, sovint, «en un tiempo de globalización de la economía y europeización de la política, los ciudadanos se atrincheran en sus países y afirman cada vez más sus naciones» (III, 361). Davant la diversitat d'evolucions possibles (reforçar el propi estat contra la Unió; abonar la Unió per afeblir el propi estat), Castells admet que pot tenir raó Orstrom Moller quan parla d'un futur model europeu que faria compatible la internacionalització econòmica i la descentralització cultural.

La complexitat de les constants negociacions entre els diversos interessos i les diverses institucions de la Unió Europea faciliten poder veure-la com una veritable xarxa de distribució de sobirania més que no pas com una instància superior. Això suposa, en opinió de Castells, un exemple embrionari de l'estat-xarxa, caracteritzat per «compartir la autoridad (es decir, en último término, la capacidad de imponer la violencia legitimada) a lo largo de una red» (III, 365). Es tractaria d'una forma emergent d'estat, característica de la societat de la informació, en resposta a la globalització. Com a suport d'aquest estat-xarxa, la inexistència d'una identitat europea podria ser resolta complementant les identitats existents amb una «identitat-projecte», basada en un seguit de valors i objectius que poguessin atraure la majoria de ciutadans: estat del benestar, solidaritat, drets humans, participació política, defensa de les petites cultures i llengües, etc. Perquè una identitat-projecte és «no una proclamación utópica de sueños, sino la lucha por imponer modos alternativos de desarrollo económico, sociabilidad y

gobierno». I, segons aquesta perspectiva, «existen embriones de una identidad proyecto europea y, probablemente, sólo si estos embriones encuentran expresión política, el proceso de unificación política acabe lográndose» (III, 367).

En la conclusió general de *La era de la información* l'autor considera que el bloc de processos de canvi i crisi que ha anat estudiant han generat una nova estructura social dominant, una nova economia i una nova cultura. Són, respectivament, la societat de xarxa, l'economia informacional global i la cultura de la virtualitat real.

De la mà de la revolució de la tecnologia de la informació s'ha produït una reestructuració socioeconòmica, acompanyada pel desenvolupament de xarxes interconnectades que han esdevingut la forma predominant d'organització de les activitats humanes. Això ha determinat l'aparició d'una nova forma de capitalisme caracteritzada per: la globalització de capitals, mercats i treball; la flexibilitat organitzativa de les xarxes en benefici de l'empresa, i el sorgiment de noves formes d'exclusió social i d'una poderosa economia criminal global.

D'ençà dels anys seixanta i setanta, aquest capitalisme dur ha incorporat intensivament la tecnologia y la cultura en el procés de producció, mentre es multiplicaven els moviments socials que «serían la fuente del ecologismo, del feminismo, de la defensa constante de los derechos humanos, de la liberación sexual, de la igualdad étnica y la democracia de base» (III, 373). Aquests moviments no havien inclòs en general la tecnologia entre les seves crítiques, i el seu «cosmopolitisme» va propiciar un món més interdependent. Però, sobretot, van rebutjar la reproducció

rutinària dels codis i valors establerts per la societat anterior. I això també va facilitar els canvis perquè, a banda de les minories actives i conscienciades, la resta de grups socials van veure's abocats a la incertesa, la desorientació i, de vegades, a parapetar-se en aquells fonaments permanents i elementals de resistència, menyspreats per la minoria culta.

En l'esforç per sintetitzar els aspectes centrals del seu plantejament, Castells estableix una distinció clau entre els treballadors educats, autoprogramables, adaptables, que incorporen informació i coneixement al procés de treball, i els treballadors genèrics, sense possibilitat de reprogramació, capaços només d'exercir treballs rutinaris. Els treballadors genèrics són individualment prescindibles i estan condemnats col·lectivament a ser parcialment substituïts per màquines i a ocupar un paper subordinat. La lògica d'aquest sistema capitalista s'estableix en funció de l'obtenció del benefici, apropiat a partir de criteris de propietat. Així, l'estructura social contemplaria en un primer segment els empresaris i accionistes (sovint també treballadors o gestors de fons de pensions), en un segon segment, una classe directiva, seguida dels mercats financers (que absorbeixen una part molt important d'aquells beneficis), després els treballadors qualificats... i així fins a la multitud d'exclusos. En aquest panorama, «los mercados financieros globales y sus redes de gestión son el capitalista colectivo real, la madre de todas las acumulaciones» i «las redes financieras globales son el centro nervioso del capitalismo informacional» (III, 377).

La desigualtat creixent i l'exclusió són la conseqüència automàtica de les noves

«relacions de classe» que disolen les formes de solidaritat de la societat industrial. Ara ja, alguns importants conflictes socials «no son expresión de la lucha de clases, sino de reivindicaciones de grupos de interés o de revueltas contra la injusticia» (III, 380). Les crisis de l'estat-nació i de la democràcia política són posades en evidència per la política informacional, vertebrada per la manipulació de símbols en l'espai dels mitjans de comunicació, de manera que el sistema polític queda buit de poder; un poder que queda incorporat als «códigos culturales mediante los cuales las personas y las instituciones conciben la vida y toman decisiones, incluidas las políticas» (III, 381). Perquè per a Manuel Castells, «la cultura como fuente de poder y el poder como fuente de capital constituyen la nueva jerarquía de la era de la información» (III, 382).

En aquesta era de la informació, on «el espacio de los flujos [...] domina al espacio de los lugares de la cultura de los pueblos» (III, 383) i «la historia se deshistoriza» (III, 384), impera la cultura de la virtualitat real en la qual «todas las expresiones de todos los tiempos y de todos los espacios se mezclan en el mismo hipertexto» (III, 384). Llavors, les opcions de canvi han de tenir en consideració que les nostres societats «están constituidas por la interacción entre la “red” y el “yo”, entre la sociedad red y el poder de la identidad» (III, 386). La força dels moviments socials basat en la identitat rau en el fet que solen situar-se fora de les xarxes i la seva lògica i així poden assajar formes autònomes de construcció de sentit. Així, si es procura posar la tecnologia al servei de les necessitats i les aspiracions de les majories, potser les identitats resistents podran esde-

venir identitats projecte, i orientar noves polítiques.

Castells vaticina que el segle XXI es caracteritzarà per una perplexitat informada. Per la coincidència de la globalització de l'economia amb la localització de la política. Massa esquemàtic i efectista, sens dubte. Però aquestes reduccions publicitàries i aquestes receptes finals simplificades no ens han de fer perdre la perspectiva d'una obra de conjunt d'una gran solvència i penetració. Una obra que es clou amb una defensa apassionada d'aquella mena de pràctica política que defuig l'adhesió acrítica i incondicional a esquemes teòrics o ideològics, que reposa en la pròpia experiència, i que proclama que «no hay nada que no pueda ser cambiado por la acción social consciente e intencionada, provista de información y apoyada por la legitimidad» (III, 394).

LES CRÍTiques I ELS COMENTARIS A L'OBRA

Les persones interessades en l'exploració a fons de *La era de la informació* poden passejar per les nombroses webs que s'hi refereixen. Però d'entre reflexions crítiques que he pogut recollir les més recomanables són les que referencio tot seguit.

El professor de la University of Westminster London, Nicholas Garnham, va publicar a *Loisir et société / Society and Leisure* (vol. 21, núm. 1, 1998. Presses de l'Université du Québec: «Information Society Theory as Ideology: A Critique»), la crítica més contundent a l'obra de Castells formulada des de posicions que podrien ser catalogades com a marxisme clàssic, acadèmic o tradicional. Garnham,

bo i reconeixent la importància de l'obra i de moltes de les seves aportacions, acusa Castells de propugnar el determinisme tecnològic i de no justificar prou que la informacionalització i la reestructuració que l'acompanya suposin un veritable canvi qualitatiu del capitalisme que convidi a parlar d'era de la informació, de societat-xarxa o, simplement, de capitalisme informacional. La crítica de Garnham, segons el meu criteri, es basa en la no acceptació dels conceptes de mode de producció i de mode de desenvolupament que Castells utilitza. La discussió, llavors, queda sobretot circumscrita en l'àmbit de l'economia política de la nova societat (validesa de la noció de força productiva aplicada a la informació o a la organització –xarxa–, per exemple; o a la relació entre coneixement i productivitat). Per a Garnham, Castells exagera la importància i la novetat de les xarxes i de les tecnologies de la informació i la comunicació, participant així en el reforçament d'una ideologia integrada que tendiria a sacralitzar-les. Li retreu nocions com la de «capitalista col·lectiu sense rostre» i de no posar en primer pla les relacions de propietat, per acabar diluint la idea mateixa de la lluita de classes. Segons Garnham, la substitució de l'energia pel coneixement com a fonament del sistema econòmic no modifica substancialment la subordinació del treball al capital. De manera semblant, la contradicció entre unes èlites globals i unes masses locals no respondria necessàriament a un canvi de les relacions entre l'economia i les «sobreestructures» política i cultural. En conclusió, Nicholas Garnham es declara no convençut pels arguments de Castells, que creu atrapats en una visió estructuralista i en una

sobredimensió integrada del pes dels sistemes i els mitjans de comunicació davant allò que ell anomena «non-symbolic realities».

Des de posicions semblants, amb una certa tendència a donar per bones les anàlisis del capitalisme que la tradició marxista havia formulat els anys seixanta i setanta partint dels models clàssics, es pronuncia el professor d'economia de la Universidad de Buenos Aires Claudio Katz (*Voces y culturas. Revista de comunicación*. Núm. 14, Barcelona, 1998: «El enredo de las redes»). Per a Katz, al capdavant, «la red informática tiene para el capitalismo contemporáneo un significado equivalente al que tuvo la red ferroviaria a mitad del siglo XIX y la red eléctrica a fines de esa centuria». D'altra banda, segons el seu criteri, el model explicatiu tecnologista de les xarxes de Castells no tindria prou en compte les contradiccions i tendiria a diluir-les en una «partición simplista» entre els inclosos i els exclosos de la societat. També aquí es destaca la propensió al determinisme tecnològic de *La era de la información*, i s'acusa Castells de substituir l'anàlisi de les relacions socials per l'estudi de les connexions de les xarxes. Per tot plegat, segons Katz, encara que Castells hauria detectat bé la importància creixent de la informació i el coneixement, també hauria considerat «equivocadamente» que substitueixen «la propiedad como fuente de poder». En conseqüència, això hauria dut l'autor a una visió desencantada del món i de la capacitat transformadora de l'acció humana.

Una línia més sofisticada, menys economicista i menys tradicional, és la que adopta l'investigador Andrew Calabrese, de la University of Colorado (*Journal of*

Communication. Vol. 49, núm. 3, 1999: «The Information Age According to Manuel Castells»). Calabrese també retreu a Castells una tendència al fetitxisme i al determinisme tecnològic i la utilització d'un llenguatge per descriure orientacions de futur que recorda el d'Alvin Toffler o John Naisbitt. Però, tot i considerar insuficient la base d'anàlisi social que avala la centralitat concedida a la informacionalització, Calabrese reconeix en Castells grans aportacions i és capaç de penetrar a fons en les propostes dels volums segon i tercer. Calabrese demostra un detallat coneixement de l'obra de Gramsci i l'utilitza per destacar en aquells volums un ús potser massa pobre de nocions com la de «societat civil» o la de «bloc històric». Però acaba amb un reconeixement explícit de la importància del treball de Castells, la seva intel·ligència, integritat i el fons humanista que traspuja. I el proclama un model d'allò que l'excel·lència en el camp de les ciències socials pot arribar a assolir.

En una línia semblant a l'anterior, en què es combina una atenció menys circumscrita a la part econòmica de l'obra amb una lectura políticament i culturalment menys torturada i defensiva, podem destacar també la reflexió del professor Jordi Berrio de la Universitat Autònoma de Barcelona (*Anàlisi, quaderns de comunicació i cultura*. Núm. 23, Servei de Publicacions UAB, Bellaterra, 1999). Jordi Berrio pren *La era de la información* com un exemple del que les ciències socials poden aportar en els moments actuals, però també de les seves limitacions. Per a Berrio, Castells resol bé l'estudi de com funcionen les coses en la nova societat i aconsegueix destacar el que és més signifi- catiu d'allò altre que no ho és. També

atorga un gran valor descriptiu dels grans moviments socials contemporanis al segon volum, encara que considera pendent l'aprofundiment en l'estudi de les transformacions de la identitat individual. En la part final del seu comentari de l'obra, Berrio destaca la importància de no disposar d'una teoria global de la societat –ni tampoc de cap gran paradigma teòric acceptat– com a factor condicionant decisiu de l'obra. Sugerint que Castells deuria prendre com a model els ambiciosos treballs de Marx i Weber, recorda que aquests «comptaven amb una teoria social que donava sentit a les descripcions de les societats del seu temps». Per això, conclou que, encara que l'esforç de descripció i d'interpretació de Castells no pugui contextualitzar-se en un «sistema de món coherent», és una aportació recomanable «per a tot aquell que vulgui fer l'esforç de comprendre, fins on actualment és possible, el nostre món».

La era de la informació és un text complex, que alterna capítols fonamentalment informatius i descriptius amb alguns de to assagístic i d'altres de voluntat primordialment teoritzadora. Això i la seva extensió considerable en dificulten l'ús com a material de lectura de gran difusió. Tanmateix, la seva rendibilitat és molt alta com a obra de referència que permet actualitzacions i l'obtenció d'un ampli registre de suggeriments en camps fonamentals de les ciències socials, particularment l'economia i la sociologia, però també la geografia humana, la politologia, l'antropologia de la vida quotidiana i de la cultura, o les ciències de la comunicació. Es tracta, sens dubte, d'una de les obres més suggeridores i de més volada editades els últims anys sobre la complexa qüestió de

la naturalesa profunda i el sentit general de les transformacions socials en curs. Un antídoto recomanable contra la perplexitat i contra la mera rendició davant les diverses manifestacions del tan al·ludit com mal anomenat «pensament únic». □

Les cites literals de Manuel Castells porten la indicació de volum i de pàgina d'acord amb l'edició en espanyol. He pogut comentar l'obra de Castells amb molts col·legues i amb els estudiants de doctorat del programa de Periodisme i Ciències de la comunicació del curs 1998-99. Però he de consignar l'ajut o l'assistència especial de les següents persones: Giuseppe Richieri, Nicholas Garnham, Miquel Rodrigo, Enric Marín Otto, Josep Lluís Gómez Mompert i Francesc Espinet. A la web de l'Incom (Institut de la Comunicació de la UAB: <http://www.blues.uab.es/incom>) s'hi poden trobar els comentaris inicials als tres volums de l'obra de Castells –compendiats aquí–, fets en el marc dels «Informes sobre l'impacte cultural de les noves tecnologies de la informació i la comunicació» que, amb el patrocini de la Fundació Bofill, anem elaborant amb el professor Enric Marín.